

**ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ И СПИРИДОН РИЛСКИ
(ХИПОТЕЗА ЗА КОМПИЛАЦИИТЕ
НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“
КАТО ВАРИАНТ НА „СЪАВТОРСТВО“)**

Иван Радев

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново

**PAISII HILENDARSKI AND SPIRIDON RILSKI
(A HYPOTHESIS OF THE COMPILATIONS
OF THE SLAVONIC-BULGARIAN HISTORY AS A VERSION
OF CO-AUTHORSHIP)**

Ivan Radev

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The text for the first time proposes the scientific hypothesis that the compiler of the first rehashment of The Slavonic-Bulgarian History, appearing between 1818 – 1819, to which at a later point ascend a number of rehashments of Paisii's History, could be only have been Spiridon Gabrovski. In order to prove this assertion, a detailed analysis is offered both of all that has been reported in the Bulgarian academic science of the life of Spiridon Gabrovski, the compiler of The Brief History of the Bulgarian People of Slavs, as well as of facts which, at this point, have remained obscure.

Key words: Spiridon Rilski, Spiridon Gabrovski, The Brief History of the Bulgarian People of Slavs, Paisii Hilendarski, The Slavonic-Bulgarian History, rehashment, co-authorship

Книжовникът на XVIII век, който в най-голяма степен следва целите, залегнали в Паисиевата „История славянобългарска“, е йеросхимонах Спиридон Габровски с неговия труд „История во кратце о болгарском народе словенском“. Твърдя го, въпреки че, макар и от 1794 г. заедно с автора си съчинението да е на българска земя, в продължение на петнадесетина години липсват податки за осъществен контакт с читатели, за проявен интерес към него от страна на книжовници, които да са изпитали неговото въздействие.

Причините вероятно се крият в по-особената позиция на Спиридон след завръщането му в Рилската обител, във възможностите му за общуване, в създадите се взаимоотношения сред обкръжението му... Защото, от друга страна, се убеждаваме, че именно през тези години той създава останалите си ръкописи, т. е. поддържа жив и продуктивен интереса си към книжовния тип занимания. Засега не разполагаме със свидетелства, но няма да бъде изненада, ако се окаже, че (след скандал с братството избягалият в края на 60-те години проигумен Сергей във Влашко) „епитимията“ тегне още над него (Радев 2008 А: 238 – 239). Не е получил отговор и въпросът защо след завръщането си като авторитетна, начетена и на солидна възраст личност Спиридон не продължава живота си в самата Рилска обител, а е настанен в скита „Черней“ – доста отдалечен от манастира.

Когато характеризираме духовния живот на ранновъзрожденското време, в границите на което се появяват съчиненията на Паисий и Спиридон, еднакво показателни се оказват и сходствата, и различията между тях. Тук личността и делото на втория ще ни занимават дотолкова, доколкото тяхното присъствие и дял в процесите чрез неговата „История во кратце...“ налагат отпечатък върху изводи от по-общ порядък или се преплитат със съдбата на Паисиевата „История“. Юбилеят на великия хилендарец в някаква степен би трябвало да включи в обсега на усилията ни днес и „явлението Спиридон Габровски“ – да не забравяме, че трябва да стане дума и за кръглите 220 години от завършването и на неговата „История“. Но не само този факт е основанието за подобен подход.

Истината е, че все още не разполагаме с аргументирано изградена представа за завидния интелектуален ръст на Спиридон Рилски¹, с убедителна концепция за качествата и заряда на създадената от него „История во кратце...“. Поне дотолкова – доколкото това е направено за Паисий. Разбира се, че е абсурдно да прибягваме до тяхното противопоставяне. Редно е обаче специалистите да се окажат изразители на онази оценка, която да разкрие и защити в нови параметри Спиридоновия дял в процесите, да защити предимствата на обогатения му исторически разказ, станал факт 30 години след Паисиевата „История“. И най-важното – да узакони мястото му в/сред компилациите и широкото им разпространение през първите десетилетия на XIX в.

---

¹ Авторът на „История во кратце о болгарском народе словенском“ е известен с двата варианта на името си (Спиридон Габровски, Спиридон Рилски). В тук предлагания текст се ръководя от определени съображения и смятам за нужно да застъпвам и двете.

Това се очаква, след като вече сме свидетели на осъществените две преиздания на неговата, фототипно представена от проф. Боряна Христова (Христова 1992), а на съвременен български от габровския краевед Минчо Г. Минчев (Минчев 2000).

Именно на този фон звучат анахронично (да не кажа наивно-подвеждащо) опитите Спиридон да бъде наричан ту просто „ученик“, ту „сподвижник“, „съмишленик“ или обикновен „последовател“ на Паисий, както и непрецизираните оценки на известни специалисти, появяващи се и в наше време, за създаването и същността на неговия историографски труд².

Все още нямаме сигурен отговор на въпроса дали съдбата е отредила осъществяването на пряка среща между Спиридон Габровски и Паисий Хилендарски. Продължава да е дискуссионно и по презумпция приеманото гледище, че авторът на „История во кратце...“ тръгва от Света гора през 1763 г. с групата на преподобни Величковски за Влашко. Истина е, че със завидни познания описва Атонските манастири, особено впечатляваща е фразата му именно за „Зограф“:

„Не безместно ест нам поговорити zde и о Зографе монастире болгарском, еже обретається во Светой горе Атонской, понеже почахом Историю сочинити о болгарском роде...“.

От друга страна, липсват факти преди и след пребиваването във Влашко, които да свидетелстват за престоя на Спиридон в Света гора, освен смътното предание за смъртта на монах с това име през 1815 г. Във връзка с Паисий Хилендарски пък специалистите не скриват изненадата си от автентичното описание на Рилския манастир по страниците на „Историята“. Това ще рече, че по някое време преди 1762 г. Хилендарецът е посещавал въпросното религиозно средище. Тогава там е могъл да се срещне с рилеца йером. Сергей, който след неуспешно игуменство взема решението за „бягство“ във Влашко, където, приел в схизмата името Спиридон, през 1792 г. завършва своята „История во кратце...“ (Радев А 2008: 238). Но и това си остава хипотеза, с все по-помръкващата надежда, че ще излезе наяве и доказателството – било от гънките на Риломанастирските архиви, било от архива на монасите паисиани в манастира Нямцу...

За нас безспорна е другата среща между Паисий и Спиридон – в полето на литературата чрез сговарянето на творбите им в духовно-просветния подем през първите десетилетия на XIX в. В този аспект усилията могат да доведат до определени резултати поне в две

---

² Вж. въвеждащия текст „Йеросхимонах Спиридон в диалог с Паисий и Българското възраждане“ на Дочо Леков (Леков 1996: 5 – 10).

насоки. Едната ни възправа пред идеята за възникването и авторството на първата по време компилация между двете „Истории“ с краен резултат новополучения по-обогатен и интересен разказ за българското минало. При изясняването на този проблем ще се дооткрои ролята на Рилския манастир, откъдето очевидно тръгва – без заслугата да е единствено на йером. Паисий Рилски с ръкописа от 1825 г. – именно респектиращият брой преписи компилации.

Другата не по-малко важна задача във връзка с корелата „Паисий – Спиридон“ е чрез конкретни проучвания на отделните ръкописни варианти при т. нар. „преправки“ да се узакони представата, че те на практика онагледяват тип на своеобразно „съавторство“. И онези от тях, които отговарят на подобна характеристика, е редно да се вписват както в наследството на Паисий, така и в наследството на Спиридон. Компилацията в този си вид удължава живота на „История славянобългарска“, тя продължава да бъде отправна точка и сърцевина на явленията, които изпълват с действителен заряд вътрешнолитературната приемственост. Но ни задължава да отчетем ролята и на завърналия се в Рилската обител Спиридон...

Ако наистина става дума за превратности и житейски път в духа на предлаганата тук хипотеза, скандално напусналият в края на 60-те години на XVIII в. Рилския манастир бивш игумен Сергей през 90-те години се завръща в него като „блудния син“. Но по всичко изглежда, макар и приел схимата с името йеросхимонах Спиридон, той не е посрещнат според предписанията на библейската притча. Подозрението е, че макар и с няколкодесетилетна давност, е възможно „епитимията“ над него да не е отпаднала и завърнал се, да е бил все така низвергнат от монашеското братство, сред което все още е имало и негови връстници. Този извод косвено се подкрепя от факта, че прибрал се обратно, той не завършва живота си като обградена с внимание авторитетна личност в самия манастир, а в скита „Черней“ – откъснат и намиращ се на няколко километра навътре в планината. Там той е преди всичко книжовник – осъществява преводи, създава Житие и Служба на св. Теодосий Търновски. А вероятно е имал и реалната възможност да се запознае с текста на препис от Паисиевата „История“ и до оцени нейните качества...

Както с тези по-общи разсъждения, така и със следващите страници изразявам убедеността си, че йеросх. Спиридон Рилски – ако не пряко персонално, то с предполагаемия жест – към края на своя живот преплита своята съдба със съдбата на Паисий Хилендарски. Нито единият е „ученик“, нито другият е „консултант“ – те са като ония

двама „солунски братя“, които заедно орат в зората на Българското средновековие на „общата нива“. А съчиненията им, поднесени в концептуално постигнатата единна версия на „преработката компилация“, с нещо ще ни напомнят за изявилия се в „късното“ възрожденско време конгениален проект по страниците на вестниците „Свобода“ и „Независимост“, наречен „Знаеш ли ти кои сме“.

На този фон, без да изключваме ролята на класическите преписи на Паисиевата „История“, не по-малко значение в тази насока изиграват компилациите, по традиция доста неточно свързвани единствено със съдбата на същата творба. Често се цитира изразената още от проф. В. Златарски неудовлетвореност от начина на категоризирането и авторското идентифициране на тази група ръкописи:

„Ако сравним сега историята на отца Спиридона с т. нар. преправки или преработки от Паисиевата история, лесно ще се убедим, че трудът на отца Спиридона е имал за съставителя на тая преправка същото значение, както и трудът на отца Паисия..., че тая т. нар. „преправка на Паисиевата история“ е съставена в еднаква степен както от подирната, така и от историята на Спиридона...“ (Златарски 1899: 736 – 737).

Изводът е ръкописите от тази група да не се категоризират единствено в рамките на Паисиевото наследство. Те трябва да се третират като „к о м п и л а ц и я“, „съставена в еднаква степен“ от Паисиевата и от Спиридоновата история. А това ще рече в тези случаи да се говори за специфичен тип „съавторство“. И не по-малко важното – една част от тези ръкописи да се привличат към наследството както на Паисий, така и на Спиридон.

Трудът, който проф. Б. Ст. Ангелов е направил в изданието си на т. нар. „Рилска преправка“ (Ангелов 1966), категорично разкрива правотата на вече цитирания общ извод на В. Златарски. Чрез количествените съпоставки на заетото от едната и от другата „История“ (Ангелов 1966: 45) още тогава Ангелов ни убеждава, че авторът на компилацията е бил настроен доста старателно и „уважително“ към всеки от двата текста. Държал е на равновесието, отчитал е в кои от случаите на коя страна натежава историческата истина, чий е по-убедителният разказ и пр. И в този аспект трябва да приемем извода на проф. Б. Ангелов:

„Всичко е подчинено на определена идея у него. Заимстванията са подложени на обработка, добре изразена преди всичко в тяхното разположение, в подредбата им, в композицията на самата компилация.

Материалът е организиран съобразно замисъла на компилатора“ (Ангелов 1966: 45).

Самият текст на т. нар. „Рилска преправка“ в своята цялост издава познания и историческа осведоменост, които са във възможностите поне на книжовници от ранга на Паисий или на Спиридон. Тя предполага „предистория“ и подготвящи я прояви, солиден натрупан опит в биографията на автора си или получено от него специално образование. В ситуацията до 20-те години, когато поемат своя път компилациите между „История славянобългарска“ и „История во кратце...“, единственият книжовник, чието име и усилия можем да свържем с тях, е йеросхимонах Спиридон Габровски.

Безспорно е, че в този вид компилацията между двете „Истории“ е станала в района на Рилския манастир. Предпоставките се знаят... Авторските думи в преписа на Паисий Рилски според Б. Ангелов обаче свидетелстват не за лична творческа изява („списанное... от 5 август до 15 октомври...“), а за използвано съчинение, осъществено вече от друг. И ученият, макар и с елемент на уклончивост, прави основния си извод:

„Следователно, приемливо е да се допусне, че преправката на Паисиевата история се е появила може би десетина години по-рано от нейния рилски препис 1825 г.“ (Ангелов 1966: 39).

Възприели това гледище, логично е да си зададем въпроса, който не си задават нито проф. Б. Ст. Ангелов, нито останалите специалисти досега: Кой би могъл в ситуацията от началото на XIX в. да осъществи подобен акт? Защото става ясно, че пред себе си имаме не просто механични заемки от единия и другия изходен текст, а изложение, издаващо школувано историографско мислене. И то се проявява, от една страна, в редица „нови по съдържание глави“ (Б. Ангелов), от друга, в използването и цитирането на нови автори, в постигнатия баланс, който предлага едната и другата творба, за да се постигнат неприсъщите за всяка от двете мащаб и обхват на изображение. И така би трябвало да бъде – изминали са десетилетия от създаването им.

За себе си формирах убеждението, че зад този ръкопис може да застане само една от двете личности на ранновъзрожденското време – а те са Паисий Хилендарски или Спиридон Габровски. И понеже сме категорично сигурни за съдбата на първия, приключил земния си път в границите на XVIII в., остава делото да е осъществил Спиридон, чийто живот протича в Рилската обител и завършва според Бож. Райков през 1824 г.

Можем да гадаем какъв образ би добил познатият ни вариант – компилация на „История славянобългарска“, ако я беше подготвял Паисий. В случая този шанс от съдбата е предоставен на Спиридон. И в някои от аспектите си – от присъствието или отсъствието на отделни събития, от акцента върху дадени подробности – по някакъв начин би трябвало това да се открие. Оказва се, че именно тогава писането за Спиридон се превръща в смисъл на живота му. В негов девиз през тези години се превръща иначе тромавият, лично съчинен силабичен стих:

Буди благословен, Боже, ако мне писати поможеш –

Писати не престану, дондеже тебе предстану...

Истина е, ако съдим от т. нар. „Рилска преправка“, че компилацията тръгва към читателя, без в нея да са упоменати имената на „двата предходници“, обаче липсва и името на нейния автор. Мотивите за подобен подход ще останат тайна, но не и смисълът на решението да се пренебрегне всяко от заварените две заглавия и да се заложи на нещо трето: „КРАТКО ИЗЯВЛЕНИЕ В ЛЕТОПИСУ БОЛГАРСКОМУ“. Не бива да ни изненадва присъствието на добавките – фрагменти или позовавания, несрещани в нито една от двете истории. Изтекли са десетилетия от тяхното завършване и е наивно да приемем, че през тези близо двайсет години Спиридон изобщо е престанал да се интересува от подобен тип книжнина.

Засега не разполагам с реални свидетелства за Спиридон като автор на оригиналната компилация между двете „Истории“. Налага ми се да потърся косвените, които съдържа самият текст на ръкописа от 1825 г. Така в подкрепа на предположението, че залегналото в нея дължим на Спиридон Габровски, внимание заслужава конкретен факт, изобщо некомментиран от изследвачите, свързан със списъка на българските светци. Проф. Б. Ст. Ангелов е прав, като насочва поглед към този фрагмент:

„Към познатия списък на българските светци са притурени за първ път в този ръкопис и следните светци: „Светии 14 мученици, иже в град Теверии, защо не яли мясо во светий великий пост, избие ни биша от турков. 76 – светий преподобномученик Игнатия Туловски; 77 – святей преподобно-мученик Евтимия Серский“.

Всъщност значението на добавката не е само в това, че картината се обогатява, като въпросните новомъченици не присъстват в изходните текстове. С датите на удостояването си те до голяма степен служат като ориентир и за възможната долна граница, след която е логично да търсим и годината на създаване на оригиналната компилация. Известно е, че рилецът св. Игнатий, родом от Стара Загора –

наричан и Старозагорски, а тук Туловски – е извършил подвига си в Цариград през м. март 1814 г. А при другия – Евтимий/Акакий Серски, това е станало през м. май 1816 г. Щом са добили известност с доброволната си самопожертвователност за християнската вяра и са влезли в мартиролога на българските свети мъже, съвсем естествен е изводът, че ръкописът е създаден след тяхната мъченическа смърт. Но е налице и един друг факт, който изобщо е убягнал от вниманието на изследвача Б. Ст. Ангелов, а ни предлага по-категоричните си и по-богати изводи. Това е отбелязаният в Рилската преправка на „История славянобългарска“ светец, вписан под № 36: „светий преподобномученик Манасия Габровский“.

Първият съществен извод, който произтича от факта на неговото вписване, е, че хронологически допълнително се стеснява времето, когато е създадена евентуалната оригинална компилация. Знае се, че този канонизиран новомъченик е извършил подвига си на остров Хиос в началото на януари 1818 г. Кога точно вестта от Атон за мъченическата му смърт е стигнала до Рилския манастир, няма откъде да узнаем. Но със сигурност можем да предположим, че сред тукашното братство един от най-впечатлените трябва да е бил не друг, а именно Спиридон. Напомням защо – става дума за съгражданина му Матей Дечов от Габрово с монашеското име Манасий, с когото може би са били познати.

Малка подробност ме кара да приема, че записът, поне на тази част от изложението в Рилската преправка, вероятно е станал наскоро, в рамките на същата тази 1818 г. Имам предвид така обозначеното име на новомъченика, тъй като в скита „Свети Йоан Предтеча“ в Света гора, непосредствено преди събитието, иначе познат като Манасий, той променя името си на Онуфрий и с него влиза в мартиролога на канонизираните. Това име утвърждават посветените му житие и служба, скромното му присъствие в атонската иконопис. Но всичкото това се разпространява по-късно, затова авторът на изходната компилация, подготвяна в Рилския манастир, прибегва до Манасий – монашеското име, с което го знае, като допълнителното *Габровски* не оставя никакво съмнение за коя личност става дума.

И така – посочените примери се нареждат сред предпоставките, които подсказват, че първата компилация между двете „Истории“ е осъществена във времето от зимата на 1818 до лятото на 1825 г., като натезава предположението, че по-скоро това е станало в началото на този отрязък от време (1818 – 1819). А тогава Спиридон пребивава в скита „Черней“ към Рилския манастир. Преводът на гаданията на

Агатангел свидетелства, че той продължава книжовната си дейност, част от която можем да приемем, че е и компилацията между заварената тук Паисиева и собствената му „История“.

Друг момент от т. нар. „Рилска преправка“, който насочва към Спиридон Габровски като автор, е и още един конкретен факт – „Българската земя на четири части се разделява“. В първия дял на добавката са изредени градовете в „Мисиния или Задгорие“. Сред посочените в този фрагмент естествено са заели местата си „столний град Търново“, Видин, Шумен, Плевен, Свищов, Силистра, Русе, Пазарджик, но и скромни в нашите очи селища като Лом, Севлиево, Арбанаси, Оряхово, Разград, Каварна и др. Впечатлява обаче изобщо липсата на Габрово, селище със значително население и оживен живот, известен център на занаяти, на контакти със столицата на империята и пр. Ощетяването му изглежда е било добре познато на евентуалния автор на компилацията в лицето на габровеца Спиридон, затова Габрово не е включено в списъка на градовете. И наистина летописна бележка маркира късното време, когато селището официално е удостоено с този статут: „1860, мая 4. Нашето село Габрово се провъзгласи град от тяхно превъзходителство Търновския и Рушчушкий паши. За известие писах аз, Неофит йеромонах Соколский“ (Начев и Ферманджиев, ред. 1984: 175).

Посочих, че сред аргументите, насочващи към Спиридон като автор на компилацията, би трябвало да се открият и такива, които свидетелстват за неговите пристрастия от концептуален характер, застъпени в ръкописа от 1792 г., но посвоему проговарящи и в нея. Сред видимо открояващите се акценти в съдържателно отношение, изглежда, „митът Илирик“ е една от тези му трайни и непоклатими илюзии, с които той не е могъл да се раздели. В дадената ситуация това ни улеснява много, защото служи за сигурен ориентир в опита за идентификация. Както в „История во кратце...“ от 1792 г., така и в т.нар. „Рилска преправка“ от 1825 г. (макар минала вече и през „трети ръце“) са заели познатото си място митологични персонажи като царете Илирик, Коледа, Лило, Перун.

От държавническа и политическа концепция, която се задава в лоното на тъмното минало и прави опит да хвърли мост към едно не по-ясно бъдеще за южнославянската общност, „Илирик“ се превръща в тема, а и едва ли не в естетическа доктрина за литературата ни тогава, като същевременно диференцира позициите на всеки от нейните участници. За отправна точка може да ни послужи „Стематографията“ (1741) на Христофор Жефарович, където митологемата катего-

рично властва във всеки от основните съдържателни аспекти на изданието: хералдическата, иконографската, опоеитизиращата, географско-описателната. На активния фон, зададен от „Стематографията“ на Жефарович, показателно е мястото, което заема митът „Илирик“ по страниците на Паисиевата „История славянобългарска“. С изясняването му съвсем естествено възникват другите два въпроса, на които в случая е важен отговорът – в каква позиция спрямо нея се оказва поведователният дискурс в последвалото я съчинение на Спиридон, как проговаря „илирическата идея“ в т.нар. „Рилска преправка“ и останалите компилации.

Тук ще си позволя конспективната версия на това, което предлага картината в своята пълнота.

1. Не е нужно да привличам самите аргументи, които ни убеждават, че илирическата идея, радваща се все още на широк прием през XVIII в. на Балканите, практически не е удовлетворявала Паисий и той се е отнасял с недоверие към нея. За разлика дори от високоучения и начетен Йован Раич той интуитивно е осъзнал, че се задава „Векът на нациите“, че бъдещето ще залага на националната идентичност на всеки народ. Ето защо по страниците на „История славянобългарска“ загърбва мита „Илирик“. И не търси в него опора нито при разказа за миналото, нито в начертанията за бъдещето на своя род. Точно в това се състои кардиналното разминаване с Жефарович, именно това е основата за полемичното напрежение с излъчваните послания от „Стематографията“, които, конкретизирани, са сполучливо извадени на показ в изследвания на Н. Драгова (Драгова 1962: 285 – 340) и П. Динеков (Динеков 1969: 153 – 164)

2. В много по-голяма степен митът „Илирик“ се оказва разделителна тема при паралела Паисий – Спиридон, без тя да е прераснала в полемика по страниците на техните съчинения. А истината е, че точно в този пункт е драстичното разминаване между двамата при изграждане на представата за прародина и далечно минало на българската общност.

3. Знае се, че в „История во кратце...“ изнесеният на преден план дял от нея е разгърнат под знака на Илирик (л. 6-а – л. 8-б, т.е. от „За Илирик, първия български крал“ до главата „За Александра Македонстем“). Неприкрита е готовността на Спиридон да се придържа и съобрази с мита „Илирик“ в опита за реконструкция на славянобългарското минало. Но става ясно и другото – намерението му да не го заеме в неговия класически унаследен вид, а да го префункционализира, и то във формат, който на практика променя неговия облик.

Именно това тематично ядро почти в същите си форми преминава от „История во кратце...“ на Спиридон по страниците на т. нар. „Рилска преправка“ и на последвалите я преписи с компилативен характер. Очевидно става дума за една дълбока вътрешна убеденост и специфично чувство за историзъм, според които митопоетическият разказ все така приемливо запълва историческото време между предлаганото от библейския дискурс и предлаганото от ползваните историографски съчинения. С известна сигурност трябва да се приеме, че книжовникът – представител на монашеската общност в Рилската обител, който би могъл в ситуацията на 1818 – 1825 г. да възплъщава това съзнание, да заложи и да защити това разбиране, е единствено йеросхимонах Спиридон Габровски.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 2012:** Алексиев, Ал. Открита е шампа на св. Иван Рилски от Гавриил йеромонах Рилец. // *Минало*. София: „Юруков“, 2012, № 1.
- Ангелов 1966:** Ангелов, Б. Ст. *Рилска преправка на „История славянобългарска“*, София: БАН, 1966.
- Динеков 1969:** Динеков, П. Паисий Хилендарски и Христофор Жефарович. // *Из историята на българската литература*, София: „Наука и изкуство“, 1969, 153 – 164³.
- Данчев и Кенанов, ред. 1994:** Данчев, Г. и Д. Кенанов. *Проглас – Паисий Величковски и неговата книжовна школа*. Сборник с материали от научната конференция „Преподобни Паисий Величковски, неговата школа и културата на Югоизточна Европа“ (Велико Търново, 13 октомври 1992 г.). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994.
- Драгова 1962:** Драгова, Н. Домашни извори на „История славянобългарска“. // *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от „История славянобългарска“. София, 1962, 285 – 340.
- Златарски 1899:** Златарски, В. Към въпроса за тъй наречените преправки на „История славянобългарска“. По повод един новооткрит препис от тия преправки. // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*. София, 1899, № LIX, 723 – 757.

---

³ Всъщност преди това, през 1963 г., този текст като статия е публикуван на полски (P. Dinekov. Paisij Chilendarski a Christofor Zefarovic. // *Pamiętnik Slowianski*. 1963, s. 37 – 52).

- Леков 1996:** Леков, Д. Йеросхимонах Спиридон в диалог с Паисий и Българското възраждане. // *Йеросхимонах Спиридон и ранната възрожденска историография*. Ред. Д. Леков. Габрово: БАН, 1996, 5–10.
- Минчев 2000:** Минчев, М. *История во кратце о Болгарском народе славенском*. Габрово: ИК „Луна“, 2000.
- Начев и Ферманджиев, ред. 1984:** *Писахме да се знае. Приписки и летописи*. Съставителство, коментар и бележки Венцислав Начев и Никола Ферманджиев. София: „Отечествен фронт“, 1984.
- Радев А 2008:** Радев, Ив. *Таксидиоти и таксидиотство по българските земи*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- Радев Б 2008:** Радев, Ив. *Литература и култура на Възраждането. Личности и явления от „втория ред“*. В два тома. В. Търново: „Св. св. Кирил и Методий“, 2008, т. 1.
- Христова 1992:** Христова, Б. Спиридон Йеросхимонах. История во кратце о болгарском народе славенском 1792. Фототипно издание. Предговор Боряна Христова, консултант проф. Божидар Райков, БАК при НБ „Св. св. Кирил и Методий“. София: ГАЛ-ИКО, 1992.